

ملکم خان

نظریه پرداز نو سازی سیاسی در عصر مشروطه

حسن قاضی مرادی

نشر اختران

فهرست مطالب

۷	پیش‌گفتار.....
۲۱	درآمد: مقدمه‌ای بر نوسازی سیاسی.....
۲۶	نوسازی سیاسی.....
۳۴	مرحله‌ی آغازین نوسازی سیاسی در ایران.....
۳۹	سالشمار زندگی ملک‌خان.....
۴۳	فصل نخست: اندیشه سیاسی ملک‌خان.....
۴۸	۱. ملک‌خان در دوره‌ی فعالیت اصلاحات سیاسی از بالا.....
۴۹	۱.۱. دفتر تنظیمات.....
۵۸	۲.۱. فراموشخانه.....
۶۸	۳.۱. حکومت مبتنی بر قانون.....
۷۸	۴.۱. به سوی ایجاد "دولت - ملت".....
۸۴	۵.۱. رویارو شدن با فرهنگ دینی.....
۹۲	۶.۱. غربی‌سازی جامعه‌ی در حال گذار.....
۱۰۸	۲. ملک‌خان در دوره‌ی فعالیت نوسازی سیاسی از پایین.....
۱۱۳	۱.۱. از حکومت مبتنی بر قانون تا حکومت مشروطه‌ی پارلمانی.....
۱۱۹	۱.۱.۱. تبلیغ مبارزه برای استقرار حکومت مشروطه.....
۱۲۷	۲.۲. مجامع آدمیت.....
۱۳۴	۳.۲. ائتلاف برای مبارزه.....
۱۳۶	۱.۳.۲. جذب روحانیت مترقی به ائتلاف علیه قاجاریان.....
۱۴۲	۲.۳.۲. ایجاد گسترده‌ترین اتحاد ملی.....
۱۴۵	۴.۲. به سوی ایجاد دولت - ملت.....
۱۴۹	۵.۲. رویارو شدن با فرهنگ دینی.....
۱۷۵	۱.۵.۲. عرفی کردن دین.....
۱۷۹	۶.۲. از غربی‌سازی به نوسازی جامعه‌ی در حال گذار.....
۱۸۳	۳. ملک‌خان و بازگشت به اصلاحات سیاسی از بالا.....

یادداشت چاپ دوم

بر این کتاب «نقد»ی ناسزا گویانه نوشته شد به نام «کتابسازی روشنفکرانه» منتسب به آقای حبیب‌الله جوربندی که در برخی از سایت‌ها منتشر شد. (پاسخ من به این «نقد» نیز با نام «در ستایش گفت‌وگو» در همان زمان نوشته و منتشر شد.) من در این کتاب، به‌ویژه، به نقد بخش «افسانه‌ی ملکم» از کتاب *مشروطه‌ی ایرانی* نوشته‌ی ماشاءالله آجودانی پرداخته‌ام. نویسنده‌ی اصلی آن «نقد» نیز، عمدتاً از موضع دفاع از کتاب آجودانی نوشته‌ی خود را تنظیم کرده بود. در نوشته‌ی ایشان سه نکته‌ی درست وجود داشت:

۱- گفته‌اند کلمه‌ی «نواهی» را به اشتباه «نواحی» ثبت کرده‌ام (صفحه‌ی ۱۷۰). در این کتاب غلط‌های چاپی دیگری نیز وجود دارد. مثلاً در صفحه‌ی ۲۰۲ سطر ۱۹ به جای «علوم»، کلمه‌ی «اعلام» ثبت شده است. این اشتباه‌ها ناشی از تعجیل من بوده است.

۲- نویسنده‌ی اصلی آن «نقد» متذکر شده‌اند من به اشتباه رساله‌ی *انشاءالله ماشاءالله* را از نوشته‌های ملکم دانسته و به آن استناد کرده‌ام. با اینکه در کتاب *اندیشه‌های میرزا آقاخان کرمانی* نوشته‌ی فریدون آدمیت خوانده بودم که این رساله نوشته‌ی او است اما در هنگام نوشتن کتاب این نکته را فراموش کرده بودم. پس، استناد به این رساله را در این چاپ حذف کردم.

۳- من به اشتباه به آقای آجودانی نسبت داده‌ام که ایشان «با برجسته کردن همراهی مردد میرزا آقاخان کرمانی در جعل یک فتوا تا به انکای آن، مردم و روحانیت به تداوم مبارزه با قاجاریان برانگیخته شوند شخصیت شریف و آگاه و دلیر یکی از معدود روشنفکران انقلابی صدر مشروطه را بی‌اعتبار می‌کند». حق با نویسنده‌ی اصلی «نقد» است. آقای آجودانی نه به این علت بلکه فقط با تأکید بر تلاش میرزا آقاخان برای ترغیب ظل‌السلطان - «خونخوارترین شاهزاده‌ی قاجار» - برای چنگ انداختن به سلطنت به تخریب چهره‌ی این روشنفکر شریف اقدام می‌کند. از تکاب این اشتباه ناشی از اتکا به خاطره‌ی ضعیف‌ام بوده است. این نکته را در این چاپ تصحیح کرده‌ام.

برای تذکر این سه خطا از نویسنده‌ی اصلی آن «نقد» سپاسگزارم. همچنان که به خاطر این اشتباه‌ها از خوانندگان پوزش می‌خواهم.

ضمیمه: نوسازی فرهنگ سیاسی در آرای ملکم‌خان.....	۲۱۰
۱. نقد فرهنگ سیاسی سنتی در دوره‌ی ۱۲۷۶-۱۳۰۷ق.....	۲۱۰
۲. مواجهه با فرهنگ سیاسی سنتی در دوره‌ی ۱۳۰۷-۱۳۱۳ق.....	۲۲۰
۳. نقد فرهنگ سیاسی سنتی در دوره‌ی ۱۳۱۳-۱۳۲۶ق.....	۲۳۵
فصل دوم: در جستجوی داوری.....	۲۳۹
نقدی بر «افسانه‌ی ملکم» از کتاب «مشروطه‌ی ایرانی» و آرای برخی دیگر از پژوهشگران در مورد ملکم‌خان.....	۲۳۹
۱. مدعای عام در کتاب «مشروطه‌ی ایرانی».....	۲۴۴
۲. نقد بخش «افسانه‌ی ملکم» از کتاب «مشروطه‌ی ایرانی».....	۲۶۵
۱.۲. ملکم‌خان و تقلیل مبانی و اصول فرهنگ و تمدن غرب.....	۲۷۰
۲.۲. تجدید نظرهای سیاسی ملکم و دفاع او از حکومت شرع.....	۲۷۲
۳.۲. ملکم‌خان: نظریه‌پرداز و فعال سیاسی.....	۲۹۲
۴.۲. باز هم درباره‌ی تأثیر ملکم بر روحانیت مترقی.....	۳۰۲
۳. در جستجوی داوری.....	۳۱۱
منابع.....	۳۵۶
نمایه.....	۳۶۳

عنوان اصلاح طلب لیبرال، مبارزه برای استقرار حقوق و آزادی‌های فردی، قانون و حکومت قانونی و پارلمانی را در میان ایرانیان گسترده. با توجه به این که محتوای اصلاح طلبی در دوره‌ای که ملک‌خان برنامه‌ی تأسیس حکومت قانونی یا تأسیس حکومت مشروطه‌ی پارلمانی را طرح کرده بود با محتوای نوسازی سیاسی در دوره‌ی کنونی متفاوت است، اما با بررسی انتقادی اندیشه‌ها و فعالیت‌های اصلاح‌طلبانه‌ی او و دیگر اندیشمندان صدر مشروطه است که می‌توانیم دریابیم در حوزه‌ی نوسازی سیاسی در این دوره‌ی گذار بسیار طولانی‌شده برای ایران، چه کرده‌ایم و تا چه حد پیش آمده‌ایم.

اما جدا از این، به نظر می‌رسد برخورد انتقادی به آرای پژوهشگران در مورد جنبش روشنفکری در ایران - به‌طور عام - و نیز در مورد ملک‌خان - به‌طور خاص - پرداختن به اندیشه‌ها و فعالیت‌های سیاسی او و نقش او در تاریخ اندیشه‌ی سیاسی معاصر الزامی می‌دارد:

در مورد وجه عام برخورد به جنبش روشنفکری گفتنی است که در پیش و پس از انقلاب اسلامی سنجش جنبش روشنفکری و نقد آن متأثر از دو رویکرد متفاوت در تحلیل دگرگونی‌های سیاسی بود. تا پیش از انقلاب اسلامی تحلیل ما از شکست‌ها و ناکامی‌ها در دگرگونی‌های سیاسی و اجتماعی دوره‌ی معاصر و عقب‌ماندگی‌های همه‌جانبه‌ی جامعه‌ی ما، بیشتر، با برجسته کردن نقش عامل خارجی، آن هم در چارچوب "نظریه‌ی توطئه"، ساخته و پرداخته می‌شد. چنین دریافتی چیره بود که این منافع و اهداف امپریالیستی است که بر حکومت ایران تحمیل می‌شود و تحولات جامعه‌ی مان را در حوزه‌های مختلف شکل می‌دهد و پیش می‌برد. در چنین تبیینی از تحولات سیاسی - اجتماعی، کمتر به ویژگی‌های خاص جامعه‌ی ایران به عنوان "موضوع در خود" و نقش آن‌ها در سیر تحولات جامعه پرداخته می‌شد. توجه به این ویژگی‌ها نیز بیشتر از این زاویه بود که سازوکار نفوذ استعماری و امپریالیستی و چگونگی پیشبرد برنامه‌ی این نفوذ در ایران تبیین شود. متناسب با این وضعیت کلی، توجه به جنبش روشنفکری و نیز هر یک از روشنفکران مطرح در ایران از منظر ارتباطی مورد ارزیابی قرار

پیش‌گفتار

امروز دیگر تکلیف ما این نیست که بنشینیم و این احکام معروفه دنیا را پس از سه هزار سال انتظار بی‌جا باز با آه و ناله تکرار کنیم.

ملک‌خان، رساله‌ی ندای عدالت

بررسی انتقادی آرا و فعالیت‌های متفکران و روشنفکرانی که در معرفی اندیشه‌ی مشروطه‌خواهی به ایرانیان و زمینه‌سازی فکری و عملی تأسیس حکومت مشروطه پیشگام بوده‌اند، وجهی از بزرگداشت صدمین سالگرد نهضت مشروطیت است. در این وجه، پرداختن به اندیشه‌ها و فعالیت‌های سیاسی ملک‌خان نیز الزامی می‌شود؛ چرا که او برجسته‌ترین روشنفکر صدر مشروطه از لحاظ نقشی بود که روشنفکران در نهضت مشروطه‌خواهی به عهده گرفتند. او "بیدارکننده ایرانیان" خوانده شد؛ پس ضروری است تا برای شناخت خود بدانیم او که تا چنین جایگاه بلندی رسید نسبت به "بیداری" ما چه می‌اندیشید. این کتاب شامل شرحی است از دستاوردهای بیش از پنجاه سال تلاش ملک‌خان در حوزه‌ی نوسازی سیاسی.

در عین حال، سنجش آرا و اندیشه‌ها و نیز فعالیت‌های سیاسی ملک‌خان پرتوی است بر سیر دگرگونی‌های سیاسی در ایران عصر مشروطه. او در صد و پنجاه سال پیش فعالیت سیاسی خود را به‌عنوان یک اصلاح طلب آغاز کرد. در نخستین رساله‌اش دفتر تنظیمات، هدف اصلاحات سیاسی خود را به برنامه درآورد؛ برنامه‌ای که صورت نخستین قانون اساسی ایران را داشت. او در مرحله‌ی بعد فعالیت‌اش که به انتشار روزنامه‌ی قانون پرداخت، حکومت مشروطه‌ی پارلمانی را، که خود نخستین نظریه‌پرداز آن در ایران بود، هدف خود قرار داد و برای استقرار آن کوشید. نخستین روشنفکر ایران بود که به